

Rozwój audytu wewnętrznego na świecie

Kazimiera Winiarska*

Streszczenie: *Cel* – przedstawienie historii audytu wewnętrznego i jego aktualnych obszarów zainteresowania. *Metodologia badania* – studiowanie literatury i raportów Instytutu Auditorów Wewnętrznych oraz analizy porównawcze. *Wynik* – korzystając z raportów Instytutu Auditorów Wewnętrznych, wskazano główne obszary badań i zakres audytu zleconego. *Oryginalność/wartość* – poszerzenie stanu wiedzy o audycie wewnętrznym o doświadczenia różnych państw świata.

Słowa kluczowe: audyt wewnętrzny, historia audytu wewnętrznego, *outsourcing* audytu

Wprowadzenie

Audyt wewnętrzny został wprowadzony w Polsce w 2002 roku mocą ustawy o finansach publicznych. Na świecie audyt wewnętrzny istnieje już od wielu lat. Nadzór nad funkcjonowaniem audytu wewnętrznego na świecie pełni Instytut Auditorów Wewnętrznych, który okresowo sporządza raporty o jego wdrożeniach, tendencjach i oczekiwanych zmianach. Jednocześnie przekazuje informacje o osiągnięciach audytu wewnętrznego dla praktyków w różnych państwach.

1. Historia audytu wewnętrznego

Początki audytu wewnętrznego sięgają 3500 roku przed naszą erą (Sawyer 1981: 3). Współczesny audyt wewnętrzny zaczął się kształtować w 1941 roku, kiedy w Stanach Zjednoczonych 24 członków-założycieli utworzyło Instytut Auditorów Wewnętrznych (Institute of Internal Auditors – IIA). Auditorzy wewnętrzni rozszerzyli zasięg prac na wszystkie rodzaje działalności przedsiębiorstw, nie tylko w zakresie spraw finansowych. Obecnie audyt wewnętrzny sprawdza procedury zapobiegające powstawaniu nadużyć, ale także wspomaga kierownictwo jednostki w realizacji celów w sposób ekonomiczny, efektywny i sprawny.

*prof. zw. dr hab. Kazimiera Winiarska, Uniwersytet Szczeciński, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Instytut Rachunkowości, 71-101 Szczecin, ul. Mickiewicza 64, e-mail: kr234@wneiz.pl.

Definicje audytu wewnętrznego ogłaszane przez IIA niewiele się zmieniają. Według standardów tej instytucji audyt wewnętrzny nadal jest instrumentem służącym wewnętrznym potrzebom organizacji. Nie zmienił się również oficjalny pogląd na niezależność audytu wewnętrznego opartą na uczciwości, staranności i obiektywności audytora oraz opinia, że audyt wewnętrzny jest wsparciem dla kadry zarządzającej.

Chociaż nie zmieniła się definicja audytu wewnętrznego, zmianie uległo jego praktyczne zastosowanie. Według teorii planowania strategicznego najważniejsze i najtrudniejsze decyzje w życiu gospodarczym dotyczą wyboru oferty produktów i obsługiwanych rynków. Decyzje w tym zakresie musiał podjąć również audyt wewnętrzny.

Biorąc pod uwagę wybory produktów i rynków, w ciągu 50 lat działalności IIA można wyróżnić trzy etapy rozwoju audytu wewnętrznego (Winiarska 2008: 32–34):

- tradycyjny audyt wewnętrzny,
- współczesny audyt wewnętrzny,
- nowoczesny audyt wewnętrzny.

Tradycyjny audyt wewnętrzny pełnił funkcje kontrolne na potrzeby kontrolera. Pierwsi audytorzy wewnętrzni prawdopodobnie nie zdawali sobie sprawy z możliwości wyboru swojego produktu lub rynku. Według teorii planowania strategicznego ich produktem była kontrola jakości rachunkowości, a rynkiem – kontroler.

Kiedy w 1977 roku weszła w życie ustawa o zagranicznych praktykach korupcyjnych, wielu audytorów wewnętrznych uświadomiło sobie, że ma pełną swobodę wyboru, co zaowocowało zmianami w ich działalności. W ciągu zaledwie kilku lat setki komórek audytu wewnętrznego zmieniło swój produkt z kontroli jakości rachunkowości (*accounting quality control*) na wewnętrzną kontrolę rachunkowości (*internal accounting control*), a swój rynek z kontrolera na radę nadzorczą (*committee of the board*).

Głównym wyróżnikiem współczesnego audytu wewnętrznego było wzbogacenie oferty usług i rozszerzenie rynku. Tradycyjny audyt wewnętrzny oferował kontrolerowi (a obecnie radzie nadzorczej) usługi w zakresie audytu finansowego, audytu zgodności i audytu nadużyć, natomiast współczesny audyt wewnętrzny zapewnia kontrolę wewnętrzną oraz wewnętrzne doradztwo dla kadry zarządzającej. Motto współczesnego audytu wewnętrznego brzmi: „Służymy kadrze zarządzającej” (*service to management*). Obecnie nie jest do końca jasne, jaki rynek jest obsługiwany przez audyt wewnętrzny. Niektórzy audytorzy uważają, że ich rolą jest obsługa dwóch podmiotów: rady nadzorczej i kadry zarządzającej wyższego szczebla (*senior management*). Inni uznają, że pracują tylko na rzecz rady nadzorczej. Warto zauważyć, że większość audytorów, mówiąc o kadrze zarządzającej, ma na myśli kadrę zarządzającą wyższego szczebla.

Nowoczesny audyt wewnętrzny oznacza zmodyfikowaną wersję współczesnego audytu wewnętrznego. W poprzednich wersjach audytu chętnie współpracowano z radą nadzorczą, nie widząc potrzeby akceptacji przez kadrę zarządzającą niższego szczebla. Nowocześni audytorzy uważają, że samo wsparcie kadry zarządzającej wyższego szczebla nie wystarczy do przeprowadzenia skutecznego audytu. Potrzebne jest zaangażowanie operacyjnej kadry menedżerskiej, ponieważ właśnie ona kieruje do audytorów większość zadań audytowych.

Nowoczesny audyt wewnętrzny jest działalnością usytuowaną w centrum złożonego i subtelnego układu czterech głównych klientów:

- zarządu,
- audytorów zewnętrznych,
- wyższej kadry zarządzającej (*senior management*),
- operacyjnej kadry menedżerskiej (*operating management*).

W ostatniej grupie klientów można wydzielić następujące podgrupy.

- podmioty zamawiające audyt,
- podmioty podlegające zamówionemu audytowi,
- podmioty podlegające ogólnemu audytowi,
- przełożeni podmiotów podlegających ogólnemu audytowi.

Wszystkie te grupy i podgrupy mają własne oczekiwania wobec audytu wewnętrznego. Audytorzy nie mogą ich ignorować bez szkody dla siebie i organizacji, a nawet bez uszczerbku dla reputacji całej profesji.

Głównym celem audytu wewnętrznego jest informowanie ludzi o tym, o czym powinni wiedzieć, aby podejmować optymalne decyzje. Audytorzy mają przyjmować polecenia niższej kadry zarządzającej, pomagać w porządkowaniu działalności organizacji i informować o wynikach audytu. Nowoczesny audyt wewnętrzny, podobnie jak dział prawny, obsługuje wiele komórek organizacyjnych jednostki, służąc w ten sposób całej jednostce.

Nowoczesny audyt wewnętrzny to najbardziej prawdopodobna przyszłość tej profesji. Nie jest to jednak jedyny możliwy scenariusz rozwoju. Audytorzy mogą dokonać zupełnie innego wyboru produktu i rynku. Już obecnie obserwuje się zainteresowanie audytorów innymi produktami, na przykład ładem korporacyjnym (*corporate governance*) lub wykrywaniem nadużyć (*fraud detection*). Klientami audytorów wewnętrznych zamiast organizacji mogą być audytorzy zewnętrzni, organa wymiaru sprawiedliwości, telewizja, radio, prasa. Nie da się zaprzeczyć, że różne wybory strategiczne będą miały różne następstwa.

2. Główne obszary zainteresowania audytu wewnętrznego

IIA przeprowadził w latach 2006 i 2010 wielostronne badania oceniające istotne obszary i wyniki audytu wewnętrznego. W badaniach oceniono również najważniejsze i najmniej ważne obszary działalności audytu wewnętrznego.

W 2006 roku respondenci wskazali na następujące najważniejsze i najmniej ważne obszary działalności audytu wewnętrznego (tabela 1).

Tabela 1

Najbardziej i najmniej rozwinięte obszary działalności audytu wewnętrznego w 2006 roku

Lp.	Główne obszary zainteresowania	Obszary najmniejszego zainteresowania
1.	Zapobieganie oszustwom	Wynagrodzenia dla kadry kierowniczej wyższego szczebla
2.	Zarządzanie ryzykiem	Globalizacja
3.	Zgodność z regulacjami	Ochrona środowiska
4.	Nadzór korporacyjny	Nowo powstające rynki

Źródło: opracowanie własne na podstawie Burnaby, Hass (2006); *Study in Internal Auditing* (2009: 828).

Najważniejsze i najmniej ważne obszary działalności audytu wewnętrznego wskazane przez respondentów w 2010 roku prezentuje tabela 2.

Tabela 2

Najbardziej i najmniej rozwinięte obszary działalności audytu wewnętrznego w 2010 roku

Lp.	Główne obszary zainteresowania	Obszary najmniejszego zainteresowania
1.	Audyt operacyjny	Wdrożenie rozszerzonego języka sprawozdawczości biznesowej (XBRL)
2.	Audyt zgodności z regulacjami kodeksu (włącznie z ochroną prywatności)	Oceny wynagrodzeń kierownictwa wyższego szczebla
3.	Audyt ryzyka finansowego	Wdrażanie Międzynarodowych Standardów Sprawozdawczości Finansowej (IFRS)
4.	Dochodzenia w sprawie oszustw i nieprawidłowości	Działania społeczne i związane z ochroną środowiska (korporacyjna odpowiedzialność społeczna, środowisko)
5.	Ochrona sprawności struktur kontrolnych	Audyty jakościowe/ISO

Źródło: opracowanie własne na podstawie Allegrini i in. (2011: 22).

Badania z 2010 roku wskazują, że zarówno audyt operacyjny, jak i audyt zgodności nadal pozostają w sferze ważnych obszarów działalności. Obszar nadzoru i zarządzania ryzykiem staje się coraz ważniejszy, a audyty finansowe i operacyjne pozostają na podobnym poziomie ważności.

Ponadto, badanie z 2010 roku przewiduje następujące trendy obszarów zainteresowania audytu wewnętrznego:

- a) nadzór korporacyjny;
- b) zarządzanie ryzykiem;
- c) opracowanie strategii oraz działań operacyjnych firmy (np. strategiczna karta wyników);
- d) etyka audytu;
- e) działania społeczne i ochrona środowiska.

Z raportu IIA wynika ranking czynności audytowych (tabela 3).

Tabela 3

Ranking czynności audytowych

Ranking czynności audytowych	Obecnie	
	%	Pozycja
Audyt operacyjny	88,9	1
Audyt zgodności z wymaganiami aktów wykonawczych	75,1	2
Audyt ryzyka finansowego	71,6	3
Badanie oszustw i nieprawidłowości	71,2	4
Ocena efektywności i systemów kontroli	68,8	5
Audyt ryzyka systemów informatycznych	61,7	6
Audyt ryzyka informacji	61,4	7
Audyt ryzyka procesów zarządzania	56,6	8
Audyt zarządzania projektami	55,4	9
Ocena zabezpieczeń i dochodzenia	52,8	10
Wsparcie audytu zewnętrznego	52,0	11
Audyty zarządzania	49,9	12
Przeglądy ładu korporacyjnego	44,5	13
Testowanie i wsparcie odbudowy po katastrofie	40,5	14
Zapewnienie szkoleń w zakresie ryzyka/kontroli/zgodności dla pracowników	40,0	15
Audyt w outsourcingu	35,0	16
Audyt etyczny	32,1	17
Ocena zdolności do kontynuacji działalności	26,6	18
Przeglądy powiązań między strategią i dokonaniem (<i>balanced scorecard</i>)	25,3	19
Przeglądy należytej staranności dokonanych fuzji, przejęć itp.	24,8	20
Audyty jakości	24,0	21
Audyty społeczne i środowiska naturalnego	19,6	22
Przejście na MSR/MSSF	19,4	23
Audyty nagród	18,5	24
Wdrożenie XBRL	5,3	25

Źródło: opracowanie własne na podstawie Alkafaji i in. (2010: 24).

3. Badania naukowe w zakresie audytu wewnętrznego

Efekty badań naukowych w zakresie audytu wewnętrznego publikowane były w następujących czasopismach:

- „Managerial Auditing Journal”,
- „Journal of Auditing”,
- „International Journal of Auditing”.

Przeciętnie rocznie ukazało się około 10 artykułów na temat audytu wewnętrznego.

W 2006 roku w „Managarial Auditing Journal” opublikowano serię artykułów na temat rozwoju audytu wewnętrznego w Azji, Stanach Zjednoczonych Ameryki i w Europie. We wszystkich publikacjach pojawiły się opinie wyższego kierownictwa wskazujące celowość wdrożenia audytu wewnętrznego z uwagi na coraz większą złożoność transakcji biznesowych, bardziej dynamiczne otoczenie oraz znaczny postęp technologii informatycznej. W publikacjach zauważa się różnice opinii o audycie wewnętrznym w zależności od regionu.

Główne tematy pojawiające się w artykułach w ostatnim dziesięcioleciu prezentuje tabela 4.

Tabela 4

Tematyka badawcza audytu wewnętrznego

Temat	Opis	Wykorzystane teorie	Miejsce badań
Istota audytu wewnętrznego	Artykuły opisujące czynniki prowadzące do wprowadzenia audytu wewnętrznego oraz jego cechy charakterystyczne, a także określenie czynników efektywności audytu wewnętrznego w organizacji	Teoria agencji, teoria instytucjonalna	Stany Zjednoczone Ameryki, Australia, Włochy, Belgia, Etiopia
Zakres działań audytu wewnętrznego	Zakres pracy audytu wewnętrznego – praktyka i rozwój (odniesienie do ryzyka, wartości dodanej, zgodności itd.) oraz w relacji z otoczeniem	Wylącznie na podstawie źródeł audytowych, brak odniesienia do teorii	Stany Zjednoczone Ameryki, Bliski Wschód, Afryka, Azja, Europa
Relacja pomiędzy audytem wewnętrznym i zewnętrznym	Zależności audytu zewnętrznego od wewnętrznego przedstawione z perspektywy audytu zewnętrznego	Wylącznie na podstawie źródeł audytowych, brak odniesienia do teorii	Stany Zjednoczone Ameryki, Australia, Jordania
Zlecenie audytu wewnętrznego poza firmę	Szukanie źródeł decyzji dotyczących działalności audytu wewnętrznego oraz wpływ zlecenia tych usług wewnątrz i na zewnątrz firmy	Teoria kosztów transakcji, spojrzenie na firmy pod kątem zasobów	Stany Zjednoczone Ameryki, Australia, Holandia
Zależność od komitetu audytu i zarządu oraz współpraca z tymi organami	Artykuły traktują o niezależności i obiektywności audytu wewnętrznego. Ponadto, opisują związek pomiędzy nadzorem komitetu audytu a rodzajem działalności audytu wewnętrznego	Wylącznie na podstawie źródeł audytowych, teoria komfortu (ma związek z teorią agencji)	Stany Zjednoczone Ameryki, Australia, Malezja, Belgia

Źródło: opracowanie własne na podstawie Allegrini i in. (2006: 845–853); Cooper i in. (2006: 822–834); Hass i in. (2006: 835–844).

4. Rozmiary outsourcingu zadań audytowych

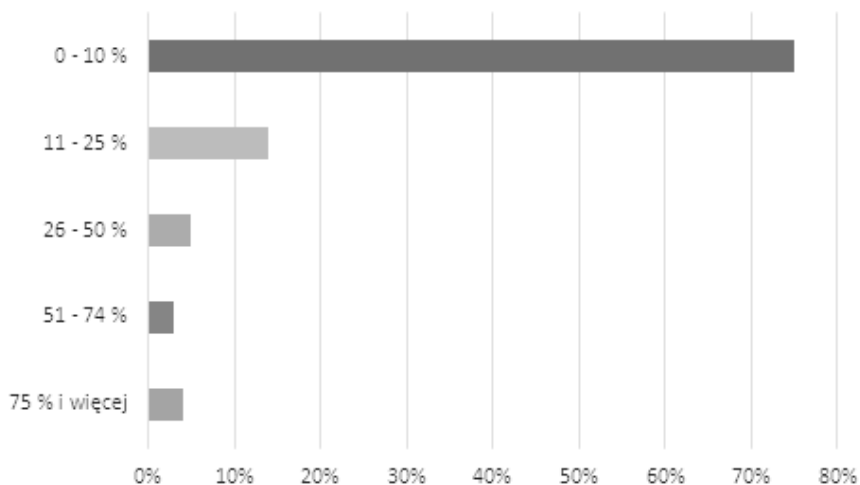
W literaturze na temat audytu wewnętrznego występują poglądy za i przeciw zleceniu audytu poza firmę. Z jednej strony argumentuje się, że audytorzy wewnętrzeni zatrudnieni w firmie są bardziej zaangażowani i mają większą wiedzę dotyczącą specyfiki działalności. Z drugiej strony orędownicy zlecenia audytu poza firmę wskazują, że zleceniobiorcy zewnętrzni wykazują się specjalizacją, elastycznością i skutecznością w redukcji kosztów (Speklé i in. 2007: 102–124).

W praktyce wiele firm zlecało audyt wewnętrzny firmom wykonującym u nich audyt zewnętrzny. Ustawa SOX z 2002 roku zabroniła takich praktyk, ponieważ tego typu zlecenia stwarzały ekonomiczną więź między audytorem zewnętrznym a jego klientem, a tym samym ograniczały audytora zewnętrznego w zajęciu obiektywnego stanowiska w przypadku błędnej lub fałszywej sprawozdawczości finansowej (Prawitt i in. 2009: 1255–1280). Przepisy SOX nie zakazują jednak zlecenia audytu wewnętrznego stronom, które nie są audytorami zewnętrznymi firmy.

Przy zleceniu audytu wewnętrznego firmie zewnętrznej występuje problem ekonomiki kosztów transakcji (*transaction cost economics* – TCE). Tłem do TCE są niepewność, częstotliwość podejmowania działalności oraz specyfika aktywów. Zlecenia audytu wewnętrznego na zewnątrz oznacza bardziej strategiczne podejście do firmy i jej zasobów, wykorzystanie wiedzy i doświadczenia oraz dużego obiektywizmu zleceniobiorcy.

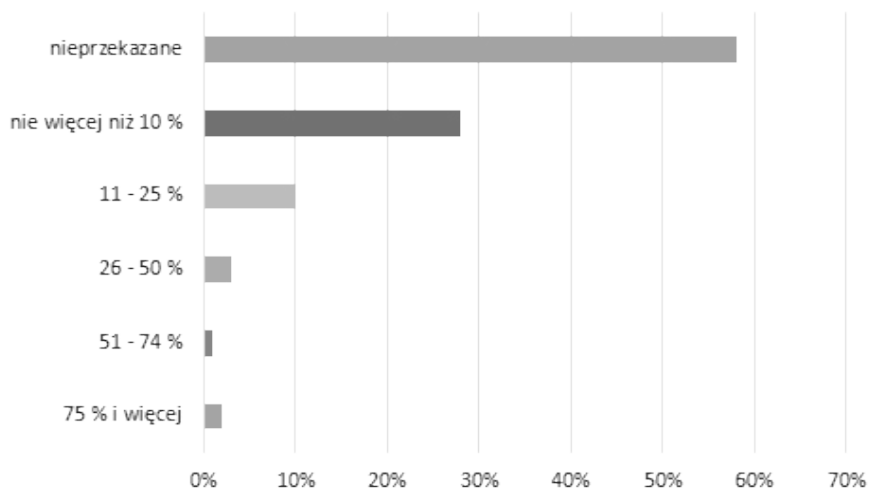
Członkowie rady nadzorczej nie widzą problemu w zleceniu audytu wewnętrznego audytorowi zewnętrznemu, jeżeli w obu procesach uczestniczą inni pracownicy zleceniobiorcy. Działania audytu wewnętrznego mogą być rutynowe i nierutynowe (Abbott i in. 2010: 1–24). Działania rutynowe mogą prowadzić do powiązań ekonomicznych, podczas gdy niekonieczne tak jest w przypadku zadań nierutynowych (niepowtarzających się, specjalistycznych).

W raporcie IIA określono zadania audytowe przekazane w outsourcingu według skali (rysunki 1 i 2), regionów (rysunek 3) i sektorów gospodarki (tabela 5).

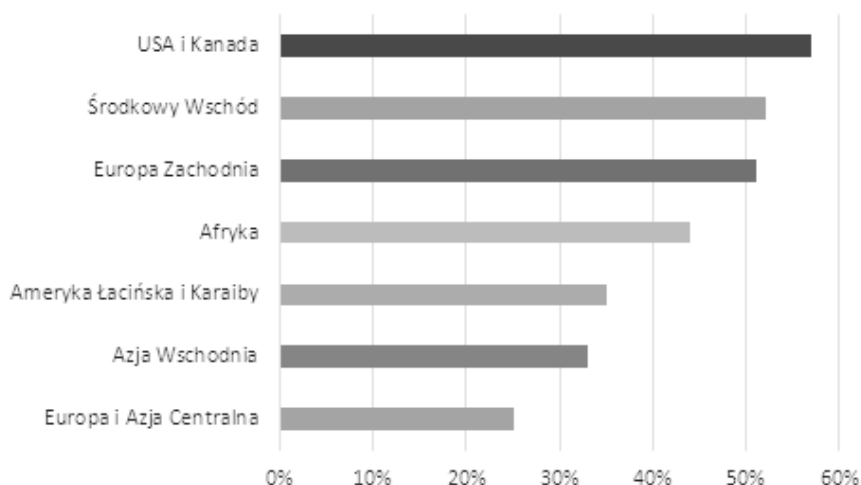
Rysunek 1. Zadania audytowe przekazane w *outsourcing* w 2006 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie Alkafaji i in. (2010: 30).

Rysunek 2. Zadania audytowe przekazane w *outsourcing* w 2010 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie Alkafaji i in. (2010: 29).

Rysunek 3. Zadania audytowe przekazane w *outsourcing* według regionów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Alkafaji i in. (2010: 30).

Tabela 5

Outsourcing zadań audytowych według sektorów gospodarki

Typy sektorów	Zadania audytowe	
	10% i mniej	więcej niż 10%
Banki, ubezpieczyciele, nieruchomości	35%	30%
Przemysł i budownictwo	17%	18%
Transport, komunikacja, energia, gaz	13%	15%
Usługi	11%	14%
Sektor publiczny	8%	8%
Inne	7%	7%
Surowce i rolnictwo	5%	4%
Handel hurtowy i detaliczny	5%	4%
Razem	100%	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie Alkafaji i in. (2010: 31).

Dokonując oceny stopnia outsourcingu usług audytowych, należy zauważyć, że w 2006 roku jednostki wykonywały zadania audytowe z wykorzystaniem obcych usługodawców. Do 10% zadań audytowych przekazywało w *outsourcing* ponad 70% jednostek. Natomiast w 2010 roku prawie 60% jednostek nie przekazywało zadań audytowych w *outsourcing*. Około 30% jednostek korzystało ze zleceniobiorców, przekazując nie więcej niż 10% zadań audytowych. Zwiększenie liczby jednostek niekorzystających z *outsourcingu* wynika z wyższych kwalifikacji audytorów wewnętrznych w jednostkach.

Jak wynika z rysunku 3, z outsourcingu zadań audytowych korzystały głównie jednostki z USA i Kanady (prawie 60%). Około 50% jednostek korzystało z outsourcingu na Środkowym Wschodzie i w Europie Zachodniej. Najmniej jednostek korzystało z outsourcingu w Azji Centralnej (25%).

Z tabeli 5 wynika, że outsourcing zadań audytowych występował najczęściej w bankach, ubezpieczeniach, gospodarce nieruchomościami (30–35%). W następnej kolejności były to: przemysł, budownictwo, transport, komunikacja, energia, usługi (11–18%). Z outsourcingu w najmniejszym stopniu korzystały następujące sektory: sektor publiczny, surowce i rolnictwo, handel hurtowy i detaliczny oraz inne sektory (4–8%).

Uwagi końcowe

Przegląd historii audytu wewnętrznego i aktualizacja jego obszarów zainteresowania wskazują na ciągłą modyfikację zakresu i metod badawczych. Aktualnie audyt wewnętrzny obejmuje zakresem całą działalność jednostki (obszar finansowy i niefinansowy). Oprócz czynności sprawdzających wykonuje również czynności doradcze i zyskują one na znaczeniu. Obserwuje się także tendencje do przekazywania zadań audytowych w *outsourcing* wyspecjalizowanym firmom. Zmiany w otoczeniu wewnętrznym i zewnętrznym jednostek będą wymuszać kolejne zmiany zakresu i metod audytu zewnętrznego.

Literatura

- Abbott L.J., Parker S., Peters G.F. (2010), *Serving Two Masters. The Association between Audit Committee Internal Audit Oversight and Internal Audit Activities*, „Accounting Horizons” vol. 24 (1).
- Alkafaji Y., Hussain S., Khallaf A., Meldalawieh M.A. (2010), *Characteristics of an Internal Audit Activity. Report I*, Institute of Internal Auditors, Altamonte Spring, FL.
- Allegrini M., D’Onza G., Melville R., Sarens G., Selim G.M. (2011), *What’s Next for Internal Auditing? Report IV*, Institute of Internal Auditors, Altamonte Springs, FL.
- Allegrini M., D’Onza G., Paape L., Melville R., Sarens G. (2006), *The European Literature Review on Internal Auditing*, „Managerial Auditing Journal” vol. 21 (8).
- Burnaby P.A., Hass S. (2009), *A Summary of the Global Common Body of Knowledge 2006 (CBook). Study in Internal Auditing*, „Managerial Auditing Journal” vol. 24 (9).
- Cooper B., Leung P., Wong G. (2006), *The Asia Pacific Literature Review on Internal Auditing*, „Managerial Auditing Journal” vol. 21 (8).
- Definicja audytu wewnętrznego, Kodeks etyki oraz Międzynarodowe standardy praktyki zawodowej audytu IIA* (2012), Institute of Internal Auditors, Altamonte Springs, FL.
- Hass S., Abdolmohammadi M.J., Burnaby P. (2006), *The Americas Literature Review on Internal Auditing*, „Managerial Auditing Journal” vol. 21 (8).
- Holt T.P., DeZoort T. (2009), *The Effects of Internal Auditing Report Disclosure on Investor Confidence and Investment Decision*, „International Journal of Auditing” vol. 13 (1).
- Komunikat nr 2 Ministra Finansów z 17 czerwca 2013 r. w sprawie standardów audytu wewnętrznego dla jednostek sektora finansów publicznych (Dz.Urz.Min.Fin. poz. 15).

- Prawitt D.F., Smith J.L., Wood D.A. (2009), *Internal Audit Function Quality and Earnings Management*, „The Accounting Review” vol. 84 (4).
- Sawyer L.B. (1981), *The Practice of Modern Internal Auditing*, Institute of Internal Auditors, Altamonte Springs, FL.
- Speklé R.F., van Elten H.J., Kruis A.M. (2007), *Sourcing of Internal Auditing: An Empirical Study*, „Management Accounting Research” vol. 18 (1).
- Stewart J., Subramaniam N. (2010), *Internal Audit Independence and Objectivity: Emerging Research Opportunities*, „Managerial Auditing Journal” vol. 25 (4).
- Ustawa z 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (DzU z 2013 r., poz. 885 ze zm.).
- Winiarska K. (2008), *Audyt wewnętrzny 2008*, Difin, Warszawa.

THE DEVELOPMENT OF INTERNAL AUDIT IN THE WORLD

Abstract: *Purpose* – presentation of internal audit history and its current area of interest. *Design/methodology/approach* – literature study, analysis of reports of the Institute of Internal Auditors (IIA), comparative analysis. *Findings* – using the IIA reports, main areas of the research as well as the scope of commissioned audit were presented. *Originality/value* – extending the state of internal audit with experience of other countries.

Keywords: internal audit, history of internal audit, audit outsourcing

Cytowanie

K. Winiarska (2015). *Rozwój audytu wewnętrznego na świecie*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 864, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” nr 76, t. 2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 143–153; www.wneiz.pl/frfu.

